

СТРАТЕГІЇ СЕМАНТИЧНОГО РОЗВИТКУ ІРРАЦІОНАЛЬНОЇ ЛЕКСИКИ

У статті схарактеризовано стратегії семантичного розвитку ірраціональної лексики — семантичного класу слів, які позначають стан людини, що виникає не на раціональній основі, ґрунтується не на вимогах розуму, логіки, суджень і т. ін. Основну увагу приділено визначенню моделей семантичної деривації дієслівної та прикметникової ірраціональної лексики в українській, польській та англійській мовах, встановленню зв'язків між вихідним та цільовим значеннями, з'ясуванню динаміки розвитку семантичної парадигми названих класів лексики в зіставному аспекті.

Ключові слова: ірраціональна лексика, стратегії, семантична деривація, концепт ситуації, дериваційні відношення.

Стан розроблення проблем, пов'язаних з моделюванням семантики в сучасному мовознавстві, засвідчує виразну тенденцію до витлумачення змісту мовної одиниці в перспективі когнітивно-функціонального (такого, що обстоює ідею функціональної та когнітивної зумовленості мовного значення) підходу. Такий підхід декларує необхідність і доцільність моделювання змісту мовної одиниці за зразком концепту ситуації, який відтворює динаміку концептуалізації світу дискурсу (певної ситуації або її фрагмента) в аспекті різних варіантів пізнання світу людиною. Динаміка концептуалізації світу дискурсу передбачає схематизацію реального або уявного світу, при якій одні фрагменти цього світу акцентуються, актуалізуються, потрапляють у фокус уваги, а інші, навпаки, затемнюються, зникають з фокусу уваги, набуваючи статусу фонових елементів¹.

Семантична деривація є одним з аспектів, який виявляє динамічний потенціал семантики лексичної одиниці, розкриває механізми і стратегії розширення концепту ситуації — лексичного відображення (у певній мові) певного фрагмента дійсності². Як теоретичний конструкт (модель) семантична деривація покликана відображати специфіку природи людського знання, закономірності пізнавальної діяльності людини, особливості її мисленневих стратегій. Когнітивний складник визнається ключовим параметром семантичної деривації лексики, оскільки, як вважають, фіксує «стійкі асоціації, пов'язані з уявленням про явище, позначуване словом»³.

¹ Див.: Тараненко А. А. Языковая семантика в ее динамических аспектах (основные семантические процессы). — К., 1989. — С. 3; Яковлева Е. С. К описанию русской языковой картины мира // Рус. яз. за рубежом. — 1996. — № 1–3. — С. 48; Падучева Е. В. Динамические модели в семантике лексики. — М., 2004. — С. 157.

² Мельчук И. А. Опыт теории лингвистических моделей «Смысл ↔ Текст». — М., 1999. — С. 85.

³ Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики. — 2-е изд., стер. — М., 2006. — С. 193.

Обґрунтування когнітивних (у широкому розумінні) стратегій людини передбачає залучення до аналізу тих сегментів словникового складу мови, які покликані розкрити природу універсальних «когнітивних категорій»⁴. Серед останніх ірраціональна лексика — семантичний клас слів, які позначають ситуацію, що виникає не на раціональній основі, ґрунтується не на вимогах розуму, логіки, суджень і т. ін., пор.: укр. *незбагненний, інтуїція, осяяння*; п. *objawienie, olśnienie, wyczuwać*; англ. *to dawn, to divine, to grok, to intue, to intuit, to occur, to strike, to vibe, superstition* тощо. Сюди ж належать фразеологічні одиниці на зразок укр. *вчувати серцем, відчутти нюхом, нутром чутти, розуміти серцем, шосте чуття*; п. *coś przyszło komuś na myśl, intuicja podszeptała komuś coś, mieć czuja, na rybkę, na wyczucie, po omacku, robić coś na nosa, szósty zmysł*; англ. *élan vital, race consciousness, third ear, to shoot from the hip, six sense* тощо.

Актуальність обраної теми зумовлена загальним антропоцентричним спрямуванням сучасних семантичних теорій, тенденцією до поглибленого вивчення динаміки лексико-семантичних систем споріднених та неспоріднених мов, що пов'язано з усвідомленням і визнанням факту функціональної та когнітивної природи мови.

Ірраціональна лексика була об'єктом лексикографічних досліджень, які ставили за мету описати семантику дієслів ірраціонального розуміння на основі принципів інтегральності та системності (ситуації виникнення розуміння, не зумовленого ані чуттєвим сприйняттям, ані логічним судженням)⁵, зіставних досліджень, які визначали метафоричні моделі дієслів розуміння в близько- та віддалено споріднених мовах (типові ситуації розуміння та відповідні метафори)⁶. Предметом аналізу таких досліджень були метафоричні вживання лексики, які виявляли зв'язок ситуації «ірраціонального розуміння» із ситуаціями руху, сприйняття, фізичного контакту тощо.

При цьому небезпідставним є твердження про те, що ірраціональна лексика може реалізувати власний дериваційний потенціал, виявляючи ознаки розширення концепту ситуації в ієрархії внутрішніх (психічних) та зовнішніх (ціннісних) систем людини. Вивчення дериваційного потенціалу ірраціональної лексики доцільно розробляти на матеріалі кількох мов, оскільки регулярні типи переходу від одного значення до іншого можуть виявлятися в багатьох (якщо не у всіх) мовах світу попри їх генетичну та культурну відмінність⁷.

Мета розвідки — схарактеризувати моделі семантичної деривації ірраціональної лексики (на матеріалі української, польської та англійської мов) і з'ясувати стратегії розвитку семантичної парадигми названого класу слів у зіставному аспекті. Для цього необхідно розв'язати такі завдання:

- визначити й описати модель прототипної ситуації ірраціональної лексики обраних мов на основі наявних спільних семантичних компонентів;
- обґрунтувати доцільність використання номінацій певного класу слів для аналізу стратегій семантичного розвитку ірраціональної лексики;
- схарактеризувати моделі семантичної деривації ірраціональної лексики в українській, польській та англійській мовах;
- з'ясувати стратегії розвитку семантичної парадигми ірраціональної лексики в зіставному аспекті;
- визначити перспективи подальших досліджень ірраціональної лексики.

⁴ Jackendoff R. S. *Semantics and cognition*.— Cambridge, 1986.— 297 p.

⁵ Йомдин Б. Л. Семантика глаголів ірраціонального розуміння // *Вопр. язукознавства*.— 1999.— № 4.— С. 71.

⁶ Басиров Ш. Р. Метафоричні моделі у сфері дієслів розуміння германських і слов'янських мов // *Одес. лінгв. вісн.*— 2013.— Вип. 2.— С. 3.

⁷ Вежбицкая А. *Язык. Культура. Познание* / Отв. ред. М. А. Кронгауз; вступ. ст. Е. В. Падучевой.— М., 1996.— 416 с.

Аналіз семантичної деривації ірраціональної лексики передбачає два етапи: конструювання моделі прототипної ситуації ірраціональної лексики через набір спільних семантичних компонентів⁸ та моделювання на основі цієї ситуації стратегій семантичної деривації названого класу лексики в обраних мовах. Адже модель прототипної ситуації «не лише постачає семантичний матеріал для похідних значень, а й забезпечує їх зв'язок і, тим самим, єдність багатозначного слова»⁹.

Семантика ірраціональної лексики обраних мов моделює прототипну ситуацію (ірраціональний стан) через набір таких спільних компонентів:

а) ситуація осмислюється як раптовий, подекуди непередбачуваний акт свідомості, зумовлений чинником неконтрольованої зміни ментального стану суб'єкта когніції. Діагностичним параметром реалізації такої ролі є безособові конструкції (в англійській мові — конструкції на зразок *It dawned on me that ...*, *It flashed across me that ...*, *It occurred to me that ...*, *It struck me that ...*), які засвідчують пацієнсоподібну поведінку суб'єкта, пор.: «Та тільки тепер Максима зненацька осяяло, що він бачив наївну, але загалом правильну принципову схему машини часу» (КТУМ¹⁰); «*Olśniło go, że po prostu wszystko mu się przywidziało*» (KJP); «*It flashed across me that almost the last name I had heard was this identical one. It occurred to me that perhaps the creek was fordable. I said something in his praise, when it struck me immediately that I had made a blunder in doing so*» (OED). Зазначимо, що в англійській мові конструкція *It dawned on me that ...* характеризує ситуацію як поступовий (що відбувається без раптових змін) акт свідомості, пор.: «*Gradually it dawned on Peter that Molland wanted more than confirmation of his decisions and to demonstrate his own honesty*» (BNC) — очевидна коасоціація з часовою періодизацією настання світанку, пор.: *dawn* «to begin to develop, expand, or brighten, like the daylight at dawn» (OED);

б) причиною ірраціонального стану може бути власне об'єкт когніції (думка, здогад, ідея тощо), пор.: «Ця думка осяяла його блискавично: справді, рушати в похід проти ромеїв можна було або підкоривши деревлян, або разом з ними у спілці, щоб їхній меч не зависав над Києвом» (КТУМ); «*Naraz pewna myśl olśniła Tomka. Przecież Smuga nie pozwoli uczynić mu krzywdy*» (KJP); «*A happy thought struck Lady Betty*» (OED) або фоновий об'єкт — ситуативний учасник, що спричинюється до вияву такого стану¹¹, пор.: «*Olśnienie wywołane i tekstami i świetną grą Kemble'a, Keana i innych*» (KJP);

в) ірраціональний стан виникає в контексті певної фонові (як правило, актуальної) для суб'єкта когніції ситуації, пор.: «Тільки згодом, коли сидів за столом і розв'язував задачку, мене осяяла думка: Васько втріскався у Ніну!» (КТУМ); «*It dawned on me, while sorting out my notes, that I seemed to have a disproportionate number of sexual idioms*» (OED);

г) виникненню ірраціонального стану може передувати мисленнева діяльність, реалізована в короткотривалому (пор.: «*Patrzył na nią przez chwilę. Potem przyszło olśnienie*» — KJP) або довготривалому часовому інтервалі, пор.: «Довго думав Афанасій, поки його не осяяла проста і в той же час геніальна думка — горілка!» (КТУМ); «*Wymyślił to wiele dni temu, olśnienie przyszło nagle, podczas*

⁸ Див.: Розина Р. И. Семантическое развитие слова в русском литературном языке и современном сленге: глагол.— М., 2005.— С. 117.

⁹ Кустова Г. И. Типы производных значений и механизмы языкового расширения.— М., 2004.— С. 40.

¹⁰ Список скорочень див. у кінці статті.

¹¹ Див. обгрунтування ідеї каузатора-стихії в кн.: Йомдин Б. Л. Зазнач. праця.— С. 87.

poobiedniej drzemki»; «It had been a couple of days before *it dawned on him*: they were the full-size versions of the houses and station buildings he and his father had made up for their never-quite-finished model railway layout» (BNC);

г) ірраціональний стан може бути результатом як індивідуального, так і колективного акту свідомості, пор.: «Всіх разом *осяла одна думка*» (СУМ, V, 795); «*It occurred to us that*, by substituting an α -hydroxy acid for the α -keto-alcohol in the foregoing reaction, it might be possible to prepare oxazolones» (OED);

д) ірраціональний стан виявляє певний ступінь евіденціальності (ступінь істинності, упевненості мовця в достовірності інформації, що повідомляється), пор.: «І тільки невеличкі фрагменти з цієї книги залишилися в паперах Муси, і ці фрагменти свідчать про надзвичайно високі *осяння* гяурського мудреця» (КТУМ); «*Mock czuł, że zbliża się długo oczekiwana chwila olśnienie. Nagle Alicja doznała prawdziwego olśnienie: a więc o to mu chodzi!*» (KJP); «Clark then wrote up the experiment, which appeared to confirm his initial *brainwave*, and submitted it to Nature» (BNC);

е) ірраціональний стан може бути ідентифікований у певний спосіб (ідентифікаційними ознаками можуть слугувати різні ірраціональні прояви: ментальні, поведінкові, емоційні тощо), пор.: «Все ж спогад розчулив його — так розчулюють згадки про *безрозсудні* вчинки юнацтва: ніколи в житті не повторив би їх, лаеш нинішнє покоління за нерозважливість, та в глибині душі вважаєш тепер себе гіршим, ніж був тоді, і шкодуєш, що молодість минула безповоротно» (КТУМ); «*Czyny określane jako chuligańskie popełniane są z zasady pod wpływem alkoholu, są one bardzo często irracjonalne, nie mają konkretnej motywacji psychicznej*» (SJP); «Identifying and challenging core *irrational* beliefs in this way becomes a lifelong self-help strategy for the client, who gradually finds himself decreasingly prone to dysfunctional and automatic *irrational* thinking as RET itself becomes a way of life» (BNC).

Для аналізу стратегій семантичної деривації ірраціональної лексики скористаємося номінаціями, які належать до семіологічних підкласів дієслівних та прикметникових лексем. Названі підкласи лексем мають спільну властивість — утворювати сентенційні (предикатно-актантні) структури шляхом поєднання з певною кількістю залежних іменникових компонентів. Пор.: «Межі лексико-семантичного варіювання прикметників непомірно широкі і проводяться лише лексичним змістом слів, що сполучаються з ним у мінімальній синтагмі»¹². «Значення дієслівних лексем являє собою складний феномен, детермінований: 1) категоріальною семантикою сполучування із дієсловом предметних імен; 2) типом смислових відношень між дією, її суб'єктом і об'єктом, а відповідно типом моделей «суб'єкт — дія», «дія — об'єкт», «суб'єкт — дія — об'єкт»¹³.

З цього погляду стратегії семантичної деривації дієслівної та прикметникової ірраціональної лексики розглядатимуться як стратегії ситуативного типу, реалізовані в аспекті змін характеристик учасників ситуації — рольових, референційних, прагматичних тощо. Зміна характеристик учасників ситуації визначає тип дериваційного відношення: зміщення центру уваги з одного учасника на іншого за рахунок діатетичного зсуву, який підвищує в ранзі одного та понижує іншого¹⁴ (конверсивне дериваційне відношення); зміну складу, типу або референційного статусу учасника ситуації (актантне дериваційне відношення); зв'язок ситуацій або фрагментів однієї й тієї самої ситуації¹⁵ (імплікативне дериваційне відношення); таксономічну специ-

¹² Уфимцева А. А. Типы словесных знаков.— 2-е изд., стер.— М., 2004.— С. 149.

¹³ Там же.— С. 119.

¹⁴ Падучева Е. В. Знач. праця.— С. 158.

¹⁵ Кустова Г. И. Знач. праця.— С. 57.

фікацію учасника ситуації на основі зміни його онтологічного статусу¹⁶ (категоріальне дериваційне відношення).

Прикметникові номінації позначають властивості ірраціонального стану людини (рідше тварини): *ірраціональний, безрозсудний, незбагнений, нераціональний, нерозсудливий; irracjonalny, nieracjonalny; irrational, unreasonable* і т. ін. Зазначимо, що такі номінації відображають не сам ірраціональний стан, а ті актуальні та / або потенційні характеристики, які ідентифікують вияв ірраціонального стану, пор. *ірраціональний* «якого не можна збагнути розумом»: «Я відчував себе персонажем якогось нісенітного роману, в якому діють лише люди з *ірраціональною* психікою» (СУМ, IV, 48); *irracjonalny* «*pozbawiony pierwiastków racjonalnych, niedający się racjonalnie uzasadnić*»: «*Filozofia kobiet jest przeważnie pesymistyczna, przeładowana elementami irracjonalnego fatalizmu*» (SJP); *irrational* «*contrary to or not in accordance with reason*»: «*His 13 per cent flat tax fell flat, and his irrational idea of the Rev Jesse Jackson as Vice-President alienated Jewish voters while failing to attract enough blacks*» (OED; BNC).

Аналіз лексичної сполучуваності прикметникових номінацій дає підстави стверджувати, що концептуальне поле ірраціональності в образах мов може розширюватися до меж когнітивного (мисленнєвого), пор.: *іраціональні ідеї, образ, мислення; irracjonalne myśli, świadomość, pomysły; irrational ideas, images, judgement, opinion, thoughts*; експерієнціального, пор.: *іраціональне світовідчуження, світогляд; irracjonalna wizja; irrational worldview*; поведінкового, пор.: *іраціональна бравада, одчайдушність; нерозсудливий вчинок, крок, поведінка; irracjonalne działania, czyny, zachowania, postępowania; nieracjonalny akt, decyzja, odżywianie się; irrational behaviour, manner, unreasonable act, action, risk, unreasoned reaction*; психоемоційного, пор.: *іраціональний страх, емоції, ненависть; безрозсудна злоба; irracjonalny lęk, obawa, złość; nieracjonalny strach; irrational anger, dislike, fear; unreasonable anxiety, aversion, panic*; екзистенціального, пор.: *іраціональна смерть, космос; безрозсудна стихія; irracjonalny świat, żywioł; irrational nature, world*.

Прикметникові номінації, як бачимо, профілюють у концепті ситуації ІРРАЦІОНАЛЬНИЙ СТАН сегментну зону «іраціональних проявів». Кожний із сегментів кодує інформацію про певний спосіб концептуалізації ірраціонального стану, осмисленого в системі ціннісних пріоритетів суб'єкта спостереження (спостерігача). Спостерігач ідентифікує (оцінює) ситуацію ірраціонального стану на основі інформації про ірраціональні вияви об'єкта спостереження. Такі вияви кваліфікуються як ірраціональні, оскільки об'єкт спостереження виявляє певне відхилення від раціонально зумовленої норми, якої дотримується спостерігач. З цього погляду ситуація «іраціональний стан» засвідчує невідповідність (необґрунтованість) поведінки об'єкта спостереження змісту умовиводу спостерігача. Варто, однак, зазначити, що йдеться не лише про ірраціональну поведінку об'єкта спостереження (його дії, вчинки і т. ін.), а й про супутні прояви, на підставі яких спостерігач оцінює (уточнює) іраціональний стан справ. Такі прояви осмислюються як суміжні характеристики ірраціонального стану і стосовно вихідної ситуації (іраціональний стан) засвідчують результат, реалізований в аспекті певного типу дериваційного відношення.

Однією зі стратегій семантичного розвитку ірраціональних прикметників є імплікативне дериваційне відношення: іраціональний стан → результативний стан, пор. *нерозумний 1* «розумово обмежений, тупий»: «Храми теж почали за-

¹⁶ Падучева Е. В. Зазнач. праця.— С. 80.

непадати, й найдужче бунтували проти *нерозумного* фараона численні храмові служки та жерці» → *нерозумний 2* «позбавлений розумного змісту»: «Валентиніан пошкодував за свій *нерозумний* учинок: імперія доживала останні дні, вже ніхто й не сподівався, що так звані гуни відмовляться йти на беззахисний Рим» (СУМ, V, 380; КТУМ); *nierozsądnny 1* «nie mający rozsądku, nierozważny, lekkomyślny»: «Strzeżcie się wyd nie znanych. Rokrocznie pozbawiają one życia setki *nierozsądnnych* śmiałków» → *nierozsądnny 2* «niezgodny z rozsądkiem, świadczący o braku rozsądku»: «Ojciec, oficjalista sądowy, przez dwadzieścia pięć lat oddawał się upartym a *nierozsądnny* marzeniom o awansach i podwyżkach pensji» (SJP); *unreasonable 1* «not acting in accordance with reason or good sense; not reasonable in conduct, demands, expectations, etc.»: «He was capricious, *unreasonable*, peremptory, and inconsistent» → *unreasonable 2* «not in accordance with reason»: «He contracted an *unreasonable* Aversion towards his Son» (OED). Семантичне розширення в цьому випадку реалізується на основі зміни таксономічного класу учасника ситуації за суміжністю: ЛЮДИНА → ВЧИНОК (ЛЮДИНИ). Результативний стан засвідчує невідповідність схеми поведінки об'єкта спостереження змісту умовиводу спостерігача на основі залучення певної фонової інформації. Показником такої ситуації часто буває пропозиціональний актант, який реалізує семантичну роль «Склад ситуації» — змінну, яка описує, «що, власне, відбувається в ситуації»¹⁷, пор.: «Певно, саме ця обставина й штовхнула доктора Гешке на *нерозсудливий* крок: забувши поради колег не встрявати в чужі справи, він погнався за мерзотниками, щоб всипати їм як слід» (КТУМ); «Sss... — zasyczeli przyjaciele Niebylekajkiego, uciszając jego *nierozsądnny* wyskok na temat rozsądnych budżetów» (KJP); «But it explained a few things — the kindness I'd thought I'd detected, his seemingly *unreasonable* act of firing me» (BNC).

Відсутність фонової інформації засвідчує необґрунтованість вияву об'єкта спостереження в системі умовиводу спостерігача, пор. *незрозумілий 1* «якого не можна зрозуміти, осмислити»: «Жабі не спала й читала польську газету. Власне, не читала, бо читати вона не вміла, а намагалася розібрати слова й літери *незрозумілої* для неї мови» → *незрозумілий 2* «для якого немає причин, підстав; безпідставний»: «Прокидаюся в *незрозумілій* тривозі і сідаю на ліжку» (СУМ, V, 323); *niezrozumiały 1* «taki, którego nie można zrozumieć, trudny do zrozumienia; niejasny, niewyraźny»: «Matka siedziała jak na tureckim kazaniu, zdziwiona i zachwycona, gdy Adam mówił tajemniczym, *niezrozumiałym* dla niej językiem» → *niezrozumiały 2* «niedający się wythmaczyć; nieuzasadniony»: «Ogarnął go *niezrozumiały* niepokój» (SJP).

Основною стратегією семантичного розвитку в цьому випадку є актантне дериваційне відношення: ірраціональний стан → каузативний стан. Семантичне розширення засвідчує переміщення фокуса уваги з учасника на ситуацію причини його виникнення. Однак якщо вихідна ситуація вказує на неспроможність раціональної ідентифікації учасника (його змісту): *незрозуміла мова* — незрозумілою є сама мова (її зміст, форма, наповнення тощо), то цільова ситуація акцентує увагу на необґрунтованості такої ідентифікації: *незрозуміла тривога* — незрозумілою є не сама тривога (її зміст), а причина її виникнення. Такий стан справ узгоджується з положенням про зумовленість перебудови семантичної мережі лексичного значення чинником зміни актантної структури предиката¹⁸. У нашому випадку предикат (*не*) *зрозуміти* на позначення ситуації ірраціонального стану реалізує актантну позицію учасника із семантичною роллю «Зміст», пор.: *Я не зрозумів цей фільм* ≈ «я не сприйняв розумом

¹⁷ Филипенко М. В. Семантика наречий и адвербиальных выражений. — М., 2003. — С. 37.

¹⁸ Урысон Е. В. «Несостоявшаяся полисемия» и некоторые ее типы // Семиотика и информатика : Сб. науч. ст. / Отв. ред. В. А. Успенский. — М., 1998. — Вып. 36. — С. 239.

ідею, зміст, значення цього фільму». Натомість, для характеристики ситуації каузативного стану предикат заповнює актантну позицію учасником «Склад ситуації», пор.: *Я не зрозумів її страх* ≈ «я не сприйняв розумом причину вияву її страху (чому вона виявила страх)».

Семантичним містком, який забезпечує реалізацію актантного дериваційного відношення, слугує компонент «який не в змозі сприйняти розумом певний об'єкт». Однак якщо в ситуації ірраціонального стану це предметні об'єкти, то в каузативній — пропозиціональні. Доказовою базою реалізації двох типів об'єктів є факт їх закріплення за актантними позиціями різних тематичних підтипів ірраціональних предикатів в англійській мові, пор.: «He spread it out on the table and looked briefly at its *incomprehensible*, oriental symbols» (предметний об'єкт) vs. «I have a phobia about being caught driving my car on a private road, although I have no idea where this *unreasonable* fear emanates from (пропозиціональний об'єкт) (BNC).

Подібну стратегію реалізують українські та англійські ад'єктиви ментального осяяння, щоправда в аспекті зміни референційного статусу учасника, пор. *інтуїтивний 2* «зумовлений інтуїцією»: «Він мимохіть поклав руку на свій автомат, як перед близькою небезпекою. Краєм ока Воронцов помітив цей *інтуїтивний* солдатський жест» (СУМ, IV, 41); *intuitive 2* «that acts by intuition or immediate apprehension»: «The first *intuitive* glance, without any elaborate process of reasoning, would show that this would justify every extent of crime» (OED). Семантичний зв'язок вихідної та цільової ситуацій забезпечує компонент «реалізований на основі інтуїції (про учасника)». Однак якщо у вихідному значенні такий учасник виявляє ознаки певного продукту: ментального (*інтуїтивний здогад, знання*), матеріального або духовного (*інтуїтивна творчість*), то в цільовому — вчинку-реакції (*інтуїтивний жест, погляд* і т. ін.).

Ідея ментальної неосяжності пізнаваного об'єкта (трансцендентний стан) породжує імплікацію перевищення, надмірності вияву цього об'єкта: «неспрможний ментально осягнути об'єкт — об'єкт є неосяжним (за кількісними показниками або ступенем вияву)». Основною стратегією семантичного розвитку в цьому випадку є імплікативне дериваційне відношення: ірраціональний стан → трансгресивний стан (*transgressive* «passing beyond some limit»), пор. *незбагнений 1* «якого не можна збагнути, зрозуміти, осягнути»: «З голови не виходив Василь. Якесь *незбагненне* передчуття спонукувало її сьогодні поспішати до нього» → *незбагнений 2* «сильний, великий і т. ін. щодо свого вияву, прояву»: «Гігантська машина — *незбагненна* й парадоксальна» (СУМ, V, 311); *nieogarniony 1* «niedający się w pełni zrozumieć, pojąć, przeniknąć; niedocieczony, niepojęty»: «*Nieogarnione* koleje ludzkiego losu» → *nieogarniony 2* «niedający się zmierzyć, bardzo wielki, ogromny; niezmierzony»: «*Nieogarnione* bogactwo» (KJP); *unreasonable 4* «excessive in amount or degree» :: *exceed* «to transcend the limits of»: «He had to wait a most *unreasonable* time for a judgment» (OED).

Дієслівні номінації характеризують ірраціональний стан людини за ознакою інтуїтивного споглядання (відображення дійсності в свідомості), пор.: *відчувати* «сприймати інтуїцією, чуттям що-небудь; чуттям угадувати; здогадуватися», *віщувати* «інтуїтивно щось відчувати»; *przezuwać* «instynktownie, intuicyjnie, podświadomie przewidywać przyszłe wypadki, zwykle złe, niekorzystne», *wyczuwać* «zdawać sobie z czegoś sprawę na podstawie intuicji, instynktu»; *to grok* «to understand intuitively», *to intue* «to know, perceive, or recognize by intuition», *to intuit* «to

know anything immediately, without the intervention of any reasoning process; to know by intuition» тощо.

Однією зі стратегій семантичного розвитку ірраціональних дієслів є актантне дериваційне відношення: ірраціональний стан → стан спостереження, пор. *провіщувати* «інтуїтивно (звичайно серцем) відчувати, передбачати те, що має відбутися»: «Все чує вухо, пильно стежить око і серце теж події *провіщає*» → *провіщувати* «бути прикметою настання яких-небудь змін»: «В ці тривожні часи поява військового із спішним листом могла *провіщати* лише якісь важливі новини» (СУМ, VIII, 138); *przepowiedzieć* «powiedzieć, przewidzieć co będzie w przyszłości na podstawie intuicji»: «*Przepowiedzieć* komuś przyszłe losy, sławę, upadek» > *przepowiedzieć* «przen.»: «Ten jeszcze pożytek w ekonomii mają świszcze, że świsłem swoim deszcz i odmianę powietrza *przepowiadają*» (SJP); *divine* «to make out by intuition»: «Then, it seemed hours later, when he sensed or smelt or somehow *divined* that he was almost at the road» → *divine* «of things: to point out, foreshow, prognosticate, portend»: «All things wait for and *divine* him» (OED; BNC). Дериваційне відношення засвідчує розширення концепту ситуації в ієрархії внутрішніх систем людини: інтуїтивне осмислення → імовірнісне, реалізоване на основі припущення, осмислення. На рівні учасників ситуації таке розширення розвивається по лінії зміни роліової характеристики суб'єктного учасника ситуації: суб'єкт чуттєвого сприйняття (Експерієнцер) набуває статусу суб'єкта спостереження (Спостерігача). Семантичним містком реалізації дериваційного зв'язку слугує компонент «факти (відомості), на основі яких суб'єкт робить припущення про (майбутній) перебіг подій». Відмінність полягає в тому, що для Експерієнцера зазначені факти локалізуються в його внутрішньому світі, пор.: «Ворон відчув, як у нього замлоїло під “ложечкою” — так було завжди, коли передчуття *віщувало* цікаву роботу» (КТУМ), а для Спостерігача — в його зовнішньому полі. На такий стан справ вказує зміна комунікативного рангу суб'єкта когніції — Експерієнцер переходить у позицію «за кадром», пор.: «Із мари місяць показався, і од землі туман піднявся, все *віщувало* добрий путь» (СУМ, I, 693). Подекуди суб'єкт може реалізувати функцію Фонового спостерігача, пор.: «Gdy ptaki o północy latają, mroźną zimę *przepowiadają*» (KJP); «So he continued to scan the sky for the massing of heavy clouds above the moorland, which would *presage* the coming of the snow» (BNC).

Перехід у зону спостереження змінює (зменшує) ступінь достовірності знань суб'єкта когніції про вияв (перебіг) певного стану справ, що породжує імплікацію його ймовірнісної інтерпретації. Така інтерпретація, як правило, орієнтована на зміст певного (стереотипного або прецедентного) стану справ — поведінкового (схемного), пор.: «Я сиділа на підвіконні, спостерігала за тим, як двоє горобців купаються в пилюці, *провіщаючи* зміну погоди на завтра» (КТУМ); «Kogut często trafnie *przepowiada* zmianę pogody (SJP); експресивного (кінесичного), пор.: «Над дворовим вівтарем звивався каламутний дим, раби вже білували чорну тупшу, а похмурий погляд сина нічого доброго не *провіщав*» (КТУМ); природного, пор.: «The rising of the mercury *presages*, in general, fair weather» (OED); «Після зими з буйними хурделицями весна була рання й *провіщала* врожай» (КТУМ), або певної мета-ситуації — символічної, пор.: «Najkorzystniejsze są trzy karty: Słońce *przepowiada* pełną ciepła przygodę miłosną, Gwiazda — świeży, przepiękny romans z nadzieją na przetrwanie, Świat — głęboką, prawdziwą miłość, taką na całe życie» (KJP), знакової, пор.: «In Scotland the owl was called ‘cailleach oidhche’ (night hag), and in Wales ‘aderyn y corff’ (corpse bird). Its hooting was thought to *presage* death, for owls were the personification of restless spirits returning to earth to seek revenge» (BNC).

Іншим варіантом семантичного розвитку ірраціональних дієслів є імплікативне дериваційне відношення — вияв ірраціонального стану → результат такого вияву,

пор. *угадувати* «доходити до певної думки на підставі суб'єктивних почуттів, інтуїтивно»: «Молода дівчина *вгадала* душею, як *вгадують* малі діти, що Василь каже правду, й *злякалась*» → *угадувати* «розгадувати щось загадкове, таємниче, незрозуміле для інших»: «По тому коржі, що плавав поверх води у мисці, *угадувала* знахарка, від чого те лихо приключилося» (СУМ, X, 371); *wyczuwać* «*zdawać sobie z czegoś sprawę na podstawie intuicji*»: «*Wyczuwać niebezpieczeństwo*» → *wyczuwać* «*domyślać się czyichś zamiarów, rozpoznawać czyjeś uczucia, rozumieć intuicyjnie czyjeś intencje, motywy postępowania*»: «*Od razu go wyczułem. Wiedziałem, że chce mnie oszukać*» (SJP); *guess* «*to form an opinion from indications admittedly uncertain*»: «*At present we can only guess rather than know what Caesar will do*» → *guess* «*to hit upon the answer to (a question), the solution of (a riddle, a parable); to discover by conjecture, divine*»: «*Sure enough it's Barnaby — how did you guess?*» (OED). Дериваційне відношення названого типу доцільно кваліфікувати як результативну метонімію (*end-point metonymy*), реалізовану на основі образ-схематичної трансформації «фокусування кінцевої точки»¹⁹. У цьому випадку відзначено розширення змісту концепту до меж ситуації інактивного (інтуїтивного) споглядання, яке розкриває прихований або відомий з попереднього досвіду зміст певного об'єкта, стану справ, пор.: «— Про що ви говорите? Не доберу, — сказав Прохор, справді *не вгадуючи* потайних намірів тестя. Між музикантами шепотіння, розглядають гостей. *Угадують* між ними Кармелюка» (КТУМ); «*Istotna jest nie tyle realna wędrówka do egzotycznych krajów, ile duchowa postawa pozwalająca ciągle na nowo odkrywać i zwiedzać cudowne archipelagi, pozwalająca *przeczuwać* tajemne związki człowieka i świata*» (KJP) або передбачає (прогнозує) вияв певного стану справ, пор.: «Данило *угадував*, що твердою рукою звідти, з ростово-суздальської сторони, почнуть руські землі збирати» (СУМ, X, 371). Дериваційне відношення засвідчує розширення концепту ситуації в ієрархії внутрішніх систем людини: інтуїтивне осмислення > інферентне, реалізоване на основі умовиводу, осмислення. На рівні учасників ситуації результат такого розширення виявляє залучення (висунення на передній план) актанта, який реалізує смисл «наслідок зміни “ірраціонального (інтуїтивного)” стану справ», пор.: «Рибалки *відгадують* зміни погоди по чайках» (СУМ, I, 568).

Семантичний розвиток ірраціональних дієслів виявляє зміни в аспекті онтологічного статусу учасника ситуації, реалізуючи категоріальне дериваційне відношення — ірраціональний стан → псевдоіраціональний стан, пор. *rozumіти* «сприймати не розумом, а інтуїцією, чуттям»: «Ви не маєте своїх дітей і нікого з близьких не втратили на війні. Бо коли б ви *rozumіли* все це душею, то не підписали б цього холодного листа» → *rozumіти* «сприймати відчуттям, інстинктивно мову, бажання, накази людини (про тварину)»: «Як не дивно, але армійські коні тягнули краще, ніж фермерські круторогі. Може тому, що коні, *rozumіючи* мову бійців, напинались і відпочивали по єдиній команді» (СУМ, VIII, 842).

Розширення концепту ситуації «іраціональний стан» у цьому випадку реалізується на основі аналогової інформації, яку суб'єкт спостереження приписує певному стану справ. Семантична деривація засвідчує перенесення на основі денотативної аналогії (денотативна тотожність фрагментів ситуації): у похідному значенні зберігається компонент вихідного значення «сприймати чуттям, відчуттям», пор. «синкретичні» номінації укр. *нюхом відчувати* «підсвідомим чут-

¹⁹ *Лакофф Дж.* Женщины, огонь и опасные вещи: что категории языка говорят нам о мышлении. — М., 2004. — С. 568.

тям дізнаватися, здогадуватися про що-небудь»: «Старий мисливець *почув нюхом*, що тут допіру пролізла гадюка» (СУМ, V, 457); *собачий нюх* «хтось має здатність легко схоплювати, підмічати, розуміти що-небудь приховане, таємне»: «Герцик увесь день зорить за мною. О, у нього *собачий нюх*» (СУМ, XI, 431); *czuć* «przewidywać, przeczuwać coś instynktownie, podświadomie, domyslać się, spodziewać czegoś»: «*Czuje, że nasza wycieczka na pewno się uda; Pies już z daleka czuje zbliżanie się pana*» (SJP); *sense* «to perceive, become aware of, 'feel' (something present, a fact, state of things, etc.) not by direct perception but more or less vaguely or instinctively»: «The herd *sensed* the danger and made off; Queen Mary watched her closely, *sensing* an enemy» (OED), проте змінюється таксономічний клас учасника ситуації ЛЮДИНА → ТВАРИНА та тип інструменту сприйняття — інтуїція (для людей) та інстинкт (для тварин). Однак якщо в людини такий інструмент заданий «локально», пор.: «Тепер, коли минуле покритлося вже прозорчастим туманом, — тепер тільки всією душою *розумієш*, як чисто тоді все було, як гарно, як чесно» (СУМ, VIII, 842), «*Серцем розуміла*, що ці люди від душі бажують народу щастя» (СУМ, IX, 141), то в тварин — здебільшого «тотально». З цього погляду семантичний перехід видається як реалізація моделі з інкорпорацією Інструмента, пор.: «Вівчарка плавала швидше і, очевидно, добре *розуміла* накази, що передавалися їй» (СУМ, VIII, 842). Щоправда, інструмент «тваринного розуміння» може бути локалізований та відповідно екскорпорований в ситуації, якщо він осмислюється в певному просторово-часовому зрізі²⁰, пор.: «Дома не мав [Євдоким] із ким ні радитись, ні розмовляти, то найбільше говорив із своїми волами. Він і добирав таку скотину, що вона очима *розуміла* людське слово» (СУМ, VIII, 842).

Варто відзначити, що в англійській мові категоріальне дериваційне відношення також виявляє розширення за ознакою зміни таксономічного класу ЛЮДИНА → МАШИНА, пор. *sense* «of a machine, instrument, etc.: to detect (some circumstance or entity)»: «In general particle detectors operate by *sensing* the ionization of atoms caused by the passage of a charged particle» (OED). Ситуація засвідчує зміну статусу учасника: Експерієнцер переходить у ранг Фіктивного експерієнцера — семантичну роль, у якій відсутня ознака «сприймати чуттям, відчуттям». Відсутність зазначеного компонента створює передумову дейктичної інтерпретації ситуації, «чуттєвий складник» якої «доосмислюється» суб'єктом спостереження, пор.: «Today's PAG-ACS fast-charger technology involves intelligent and pulse-charging micro-chip controlled sensing and monitoring devices, which *sense* the amount of charge left in the battery, prevent heat build up, and detect lazy cells, thus maintaining balanced charging» (BNC).

Семантична деривація дієслівної та прикметникової ірраціональної лексики в українській, польській та англійській мовах виявляє ознаки похідності ситуативного типу, що передбачає розширення концепту ситуації в аспекті змін характеристик учасників ситуації. Динаміка розвитку семантичної парадигми названих підкласів лексики засвідчує регулярний характер таких змін, виявляючи розширення концепту ситуації «ірраціональний стан» до меж ситуацій як внутрішніх (реалізованих в ієрархії внутрішніх систем людини), так і зовнішніх (реалізованих в ієрархії ціннісних пріоритетів людини) стратегій.

Стратегії семантичної похідності прикметникової ірраціональної лексики обраних мов виявляють розширення концепту ситуації на основі моделей актантних та імплікативних дериваційних відношень. Актантні моделі відтворюють сценарій каузативної інтерпретації ситуації «ірраціональний стан»: семантичне розширення

²⁰ Див. поняття «атрибутивна дескрипція» в кн.: Шатуновский И. Б. Семантика предложения и нереферентные слова (значение, коммуникативная перспектива, прагматика).— М., 1996.— С. 88.

виявляє стратегії зсуву фокуса уваги з учасника на ситуацію причини його виникнення. Імплікативні моделі виявляють розширення концепту ситуації «ірраціональний стан» до меж ситуацій результативного та трансгресивного стану справ. Основу таких розширень визначають імплікації невідповідності або надмірності вияву ірраціонального об'єкта.

Дієслівна ірраціональна лексика виявляє розширення концепту ситуації на основі моделей актантних, імплікативних та категоріальних дериваційних відношень. Актантна модель відтворює сценарій імовірнісної (орієнтованої на зміст певного стереотипного або прецедентного стану справ) інтерпретації ситуації «ірраціональний стан»; імплікативна модель — сценарій інферентної (орієнтованої на прихований або відомий з попереднього досвіду зміст певного об'єкта, стану справ) інтерпретації; категоріальна модель — сценарій асоціативної (реалізованої на основі аналогової інформації про певний стан справ) інтерпретації.

Як показав аналіз динаміки розвитку семантичної парадигми прикметникової та дієслівної ірраціональної лексики, обсяг розширення концепту ситуації «ірраціональний стан» у зіставлених мовах неоднаковий. У польській та українській мовах розширення концепту ситуації локальніше в тому розумінні, що виявляє стійкіший зв'язок з вихідною ситуацією: розширення здебільшого охоплює семантичні зони, які кодують інформацію про внутрішні системи людини. В англійській мові такий зв'язок дещо послаблений, що уможливило розширення обсягу концепту ситуації до меж зовнішніх (ціннісних) систем людини.

Відтворення специфіки національно-мовної картини світу визначає доцільність подальших досліджень слів класу ірраціональної лексики в порівняльно-історичному та типологічному аспектах.

(Рівне)

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- КТУМ — Корпус текстів української мови.— <http://www.mova.info/corpus.aspx>.
СУМ — Словник української мови : В 11 т.— К., 1970–1980.
BNC — The British National Corpus.— <http://www.natcorp.ox.ac.uk>.
KJP — Korpus języka polskiego.— <http://korpus.pwn.pl/>.
OED — Oxford English Dictionary.— Oxford, 2009.— 21730 p.
SJP — Słownik języka polskiego : W 11 t.—Warszawa, 1997.— 14448 s.

O.V. DEMENCHUK

STRATEGIES OF SEMANTIC DEVELOPMENT OF IRRATIONAL WORDS

The article focuses on the strategies of semantic development of irrational vocabulary — a semantic class of words that denote the human state, developing on no rational basis, grounding in no demands of reason, logic, opinion etc. The focus is made on the analysis of semantic derivation models of the adjectival and verbal irrational words in the Ukrainian, Polish and English languages, on the establishment of relations between the source and target meanings, on the ascertainment of semantic paradigm development dynamics of the given classes of words in a contrastive aspect.

Key words: irrational word, strategy, semantic derivation, concept of situation, derivational relations.